

Guaranteeing citizenship rights in the light of the capacities of Islamic jurisprudence and Iran's subject law with an emphasis on social security

Mohammad Mirzaei¹

Hamidreza Mohamadzade Mehneh²

Meysam Dini³

Type of article: Research article

Received: 28/01/2024

Accepted: 17/07/2024

NAJA Strategic Studies Quarterly/Vol.9/NO.2 (serial 32)/Summer 2024*99-132

DOI:10.1022034/SSJ.2024.103048

Abstract

Background and purpose: The social nature of human life has created benefits and interests such as "citizenship rights" and "social security" which need to be provided and guaranteed based on the values respected by the society and in order to achieve justice. The purpose of the current research is to investigate the capabilities of Islamic jurisprudence and Iran's subject law in guaranteeing the citizenship rights of people in the society.

Methodology: The approach of the current article is descriptive-analytical and the method of collecting information is in the form of a library, and the analysis of data has been done using three steps: identification, description, and inference. In this method, based on the used sources and after a systematic and detailed explanation of the subject, mental inference was made and objective results were obtained from the content analysis. Then, the obtained data was reviewed and confirmed by an expert panel consisting of 5 professors specializing in jurisprudence and legal fields.

Findings: According to the findings, the guarantee of citizenship rights from the point of view of Islamic jurisprudence will be realized through dignity-oriented, justice-oriented, serious attention to the psychological security of society, criminal policies in jurisprudence, moral orders and non-mandatory jurisprudence. Also, the findings related to Iran's subject rights include efforts to transform legislative policies, efforts to transform judicial policies, guaranteeing citizenship rights in the votes and opinions of the Guardian Council, guaranteeing citizenship rights in Islamic city and village councils, guaranteeing citizenship rights by the Court of Justice. Administrative, trying to create, spread and institutionalize the discourse of citizenship duties in the society.

Results: The results of the research indicate that guaranteeing citizenship rights in the society requires an all-round and multifaceted approach with greater coordination between the custodian institutions and the people. It is obvious that in this context, taking advantage of the progressive capacities of Islamic jurisprudence and the subject laws of Iran, which have been examined and explained in the present research, can help to solve the problem in question.

Keywords: guarantee, citizenship rights, Islamic jurisprudence, subject rights, social security.

---

1. Assistant Professor of the Department of Law, Amin University of Law Sciences. md92.mirzaei@gmail.com

2. PhD candidate in criminal law and criminology, Islamic Azad University, Birjand, Iran (Co Responsible author), clyhmm@gmail.com

3. Master of Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University, Qom, Iran, meisam.diny@gmail.com

تضمین حقوق شهروندی در پرتو ظرفیت‌های فقه اسلام و حقوق موضوعه ایران با تأکید بر امنیت اجتماعی

محمد میرزائی^۱

حمیدرضا محمدزاده مهنه^۲

میثم دینی^۳

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷

فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا/ سال نهم / شماره ۲ (پیاپی ۳۲) - تابستان ۱۴۰۳ * ۹۹ - ۱۳۲

DOI:10.1022034/SJJ.2024.103048

چکیده

زمینه و هدف: اجتماعی بودن حیات انسان‌ها، باعث ایجاد مصالح و منافی مانند «حقوق شهروندی» و «امنیت اجتماعی» شده است که لازم است براساس ارزش‌های مورد احترام جامعه و نیز در راستای دستیابی به عدالت، تأمین و تضمین شوند. هدف پژوهش حاضر، بررسی ظرفیت‌های فقه اسلام و حقوق موضوعه ایران در تضمین حقوق شهروندی افراد جامعه است.

روش‌شناسی: رویکرد مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی و روش جمع‌آوری اطلاعات، به صورت کتابخانه‌ای است و تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از سه گام شناسایی، توصیف و استنباط و استنتاج انجام شده است. در این روش، با استناد به منابع مورد استفاده و پس از توضیح نظام‌مند و دقیق موضوع، استنتاج ذهنی به عمل آمد و نتایج عینی از تحلیل محتوا حاصل شد. سپس داده‌های به دست آمده توسط هیئت خبرگی متشکل از ۵ نفر از اساتید هیئت‌علمی متخصص در زمینه‌های فقهی و حقوقی، بررسی و مورد تأیید قرار گرفت.

یافته‌ها: مطابق یافته‌ها، تضمین حقوق شهروندی از منظر فقه اسلام، از رهگذر کرامت‌مداری، عدالت‌محوری، توجه جدی به امنیت روانی جامعه، سیاست‌های کیفی در فقه، دستورهای اخلاقی و احکام فقهی غیر الزامی محقق خواهد شد. همچنین، یافته‌های مربوط به حقوق موضوعه ایران نیز عبارتند از تلاش برای تحول در سیاست‌های تقنینی، تلاش برای تحول در سیاست‌های قضایی، تضمین حقوق شهروندی در آرا و نظرات شورای نگهبان، تضمین حقوق شهروندی در شوراهای اسلامی شهر و روستا، تضمین حقوق شهروندی توسط دیوان عدالت‌اداری، تلاش برای ایجاد، تسری و نهادسازی گفتمان تکالیف شهروندی در جامعه.

نتایج: نتایج پژوهش حاکی از آن است که تضمین حقوق شهروندی در جامعه نیازمند رویکردی همه‌جانبه و چندوجهی با هماهنگی هرچه بیشتر نهادهای متولی و مردم است. بدیهی است که در این زمینه، بهره‌گیری از ظرفیت‌های مترقی فقه اسلام و حقوق موضوعه ایران که در پژوهش حاضر مورد بررسی و تبیین قرار گرفته است، می‌تواند به حل مسئله مورد نظر کمک کند.

واژگان کلیدی: تضمین، حقوق شهروندی، فقه اسلام، حقوق موضوعه، امنیت اجتماعی.

۱. استادیار گروه حقوق، دانشگاه جامع علوم انتظامی امین، تهران، ایران، md92.mirzaei@gmail.com

۲. دانش‌آموخته دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)، clyhmm@gmail.com

۳. کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران، meisam.diny@gmail.com

مقدمه

امنیت به معنای آزادی، آرامش، فقدان ترس و عدم هجوم دیگران و نیز گوهری ارزشمند، اصلی‌ترین دغدغه انسان در جهان امروزی به‌شمار می‌رود که دارای ابعاد (عینی و ذهنی) و اقسام (فردی و اجتماعی) است. تمامی فعالیت‌های اجتماعی انسان‌ها نیازمند تأمین «عینی» و «ذهنی» امنیت است. یکی از مهم‌ترین اقسام امنیت، «امنیت اجتماعی» است (داودی‌دهاقانی و پیرانی، ۱۳۹۶: ۱۴). این قسم از امنیت، به‌عنوان اولین حق، مبنایی برای تعلق سایر حقوق اساسی افراد جامعه تلقی گردیده و دارای مولفه‌هایی نظیر «جان»، «حیثیت»، «مال»، «شغل»، «مسکن»، «اقامت» و «حریم خصوصی» است که مجموع حقوق یادشده با عنوان «حقوق شهروندی» نامیده می‌شود؛ یعنی حقوقی که به‌واسطه شهروندبودن افراد، برای آنان در نظر گرفته شده‌است (دولتشاهی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰)؛ بنابراین، می‌توان به ارتباط تنگاتنگ «حقوق شهروندی» و «امنیت اجتماعی» پی برد؛ اما مسئله اینجاست که اغلب، حفظ «امنیت اجتماعی»، به‌دلیل ارتباط بدون‌واسطه با منافع حاکمیت، با «حقوق شهروندی» افراد تزاخم پیدا می‌کند. به‌همین ترتیب، «حقوق شهروندی» افراد نیز نسبت به منافع جمعی «امنیت اجتماعی»، گاهی اوقات، در وضعیت «تزاخم» قرار می‌گیرد که مهم‌ترین علل و زمینه‌های ایجاد تزاخمت یادشده عبارتند از: تغییر مداوم ماهیت، نوع و شیوه ارتکاب جرایم، سرگردانی در تعیین مصالح اجتماعی و فردی، سرگردانی در سیاست‌های تقنینی، ضعف تقنینی قانون‌گذار ایران در حوزه حقوق شهروندی، تورم قانونی و غیرقابل اجرا بودن برخی از قوانین، ضعف در آموزش ضابطان قضایی، ضعف در فرهنگ تکلیف‌گرایی و آموزش قوانین (صادق‌منش، ۱۳۹۶: ۴۶). بدیهی است که در این غوغای تزاخم منافع، نباید تردید کرد که حقوق شهروندی نیاز به یک سلسله الزامات قانونی داشته و حقوق موضوعه هر کشور عهده‌دار این رسالت است. در مبحث فقهی نیز باید گفت که براساس موازین اسلامی و به‌لحاظ ماهوی و ثبوتی، اساساً تباین یا تعارض ذاتی میان «حقوق شهروندی» و «امنیت

اجتماعی» وجود ندارد و آموزه‌های اسلامی سرشار از توجه به حقوق شهروندان و امنیت جامعه است (فروغی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۷).

با امعان نظر به مباحث مطرح شده، می‌توان گفت که بهترین، منطقی‌ترین و ایده‌آل‌ترین حالت تعادل و تصالح میان این دو مفهوم بنیادین (به صورت توأمان)، این است که حکمرانی مطلوب، به امنیت اجتماعی و یا حقوق شهروندی به صورت یک‌جانبه نمی‌اندیشد و مترصد بهره‌گیری از راهکارهایی است که توأم‌بودن امنیت اجتماعی را با حقوق شهروندی، تضمین کند (میرزایی، ۱۳۹۷: ۲۹). باتوجه‌به اینکه تاکنون به مسئله «تزاحم»^۱ و آثار ناشی از تمرکز تک‌بعدی به امنیت اجتماعی یا حقوق شهروندی به‌عنوان دو مفهوم زیربنایی در نظام حقوقی کشور، به‌طور خاص و هدفمند، توجه نشده و راهکار موثری ارائه نگردیده‌است، این حوزه حیاتی و راهبردی دارای خلأ اساسی است؛ بنابراین، انجام این پژوهش، از آن جهت ضرورت دارد که ایفای حقوق شهروندی افراد جامعه، فقط با بیان کلمات و حتی شناسایی صرف حقوق یادشده، امکان‌پذیر نیست؛ بلکه باید برای تحقق آن، تضمین‌هایی نیز وجود داشته‌باشد؛ بنابراین، می‌طلبد که با تحلیل، معرفی و گفتمان‌سازی ظرفیت‌های مترقی فقه اسلام و حقوق موضوعه جمهوری اسلامی ایران، در راستای رفع تزاحمات یادشده و تضمین هرچه بیشتر حقوق شهروندی، گام برداشت. براین اساس، مقاله حاضر، با استفاده از منابع فقه اسلام و کنکاش در حقوق موضوعه جمهوری اسلامی ایران، تلاش دارد تا ظرفیت‌های موجود برای تضمین حقوق شهروندی را شناسایی و معرفی نماید. در همین راستا، پرسش اصلی این پژوهش آن است که در فقه اسلام و حقوق موضوعه ایران، چه ظرفیت‌هایی برای تضمین حقوق شهروندی وجود دارد؟

۱. تزاحم مصدر باب تفاعل است که از ریشه «زخم» گرفته شده‌است و در مرحله اجرا نمایان می‌شود. در اصطلاح، ناظر به جایی است که دو تکلیف مختلف برعهده شخصی قرار می‌گیرد اما شخص توان انجام هر دو تکلیف را ندارد و اجرای یکی منوط به برجای ماندن دیگری است.

پیشینه

بحیرایی و همکاران (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «تجلی حاکمیت قانون به‌عنوان ابزار تضمین حقوق بشر^۱ در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران» بیان داشتند که در قانون اساسی ایران بر مبنای استبداد ستیزی، اصول متعددی به‌ویژه در فصل سوم، ناظر بر حقوق بشر وجود دارد اما ابزار تضمین آن، به‌شکل متمرکز به‌چشم نمی‌خورد؛ اما می‌توان راهی برای ابزار تضمین، مبتنی بر حاکمیت قانون که در دل اصول آن پراکنده‌است، یافت.

مقبل و همکاران (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «تضمین حقوق شهروندی در پرتو رعایت اصل کیفی‌بودن قوانین کیفری» بیان نمودند که اصل کیفی‌بودن قوانین، به‌مثابه اصل و ابزاری است برای حفظ امنیت حقوقی شهروندان که همواره تضمین‌کننده حقوق ذاتی شهروندان بوده و موجب مصون ماندن آنها از برچسب‌های مختلف می‌شود.

آقامیری و پروین (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «تضمین حقوق شهروندی در پرتو شوراهای اسلامی با نگاهی به اسناد حقوق بشری» به این نتیجه دست‌یافتند که حمایت از حقوق شهروندی در ارکان مختلف سیستم‌های قانون‌گذاری و همچنین، اجرای آن به‌عنوان یک اصل، موردپذیرش قرار گرفته‌است و به‌نظر می‌رسد که در حوزه مقررات حاکم بر شوراهای اسلامی شهر و روستا نیز از چارچوب‌های مبتنی بر حمایت از حقوق شهروندی استفاده می‌شود.

ایوبی یزدی و همکاران (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «روابط حق امنیت و آزادی در اسلام و آیین دادرسی کیفری» نتیجه گرفتند که در بینش اسلامی، میان آزادی و امنیت، می‌توان نسبت‌های سه‌گانه حداقل، میانی و حداکثری را تصور کرد. این سه نسبت، علاوه‌براینکه وجود امنیت و آزادی را در کنارهم لازم می‌دانند، انواع مختلف مناسبات این دو را نیز باتوجه‌به شرایط مختلف، قابل پیاده‌سازی معرفی می‌کنند.

مجتهدی و جعفریان (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تبیین جایگاه و نسبت آزادی و امنیت در چارچوب فقه اسلامی و حقوق شهروندی»، ضمن تبیین مفاهیم و جایگاه آزادی و امنیت در حقوق شهروندی و تبیین نسبت میان این دو، به این نتیجه دست یافته‌اند که در فقه اسلامی، آزادی فقط بر مبنای بندگی خداوند قابلیت تحقق خواهد داشت. با تحقق آزادی بدین مفهوم، علاوه بر نفی هرگونه تزاحم، امنیت در دو بعد درونی و خارجی تأمین می‌شود.

اسماعیلی (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «حق شهروندان بر امنیت؛ تفاوت ماهیت و آثار آن» بیان نمود که در تبیین ماهیت امنیت، میان نظام فکری مسلمانان با تفکرات غربی، از حیث قلمرو و آثار، تفاوت وجود دارد. وی نتیجه می‌گیرد که از دیدگاه شریعت اسلام، امنیت اصالتاً مقوله‌ای ذهنی است و این وجه از امنیت بر وجه خارجی (عینی) آن تقدم دارد و همین تفاوت در ماهیت‌شناسی، موجب شده است که مقوله امنیت اخلاقی و فرهنگی در منظومه فقهی و حقوقی حاکم بر نظام جمهوری اسلامی ایران نیز وارد شده و از اهمیت و اصالت ویژه‌ای برخوردار شود.

اسماعیلی و حمزه‌پور (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای با عنوان «امنیت و نظم عمومی در اسلام با تأکید بر سیاست‌های کیفری فقه اسلامی» ضمن مروری بر مفهوم امنیت و ابعاد آن، نسبت حقوق و امنیت و نظم عمومی از نگاه درون‌دینی با تأکید بر سیاست‌های کیفری فقه اسلامی و در دو زمینه جداگانه امنیت عمومی و امنیت اجتماعی را بررسی نموده و برخی از مصادیق اصلی تهدیدکننده آنها از جمله ارتداد و محاربه و راهکارهای مقابله با آن را نیز بیان نموده‌اند.

افشار احمدی و همکاران (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «جایگاه حقوق شهروندی فردی در فقه اسلام و نظام حقوقی ایران» بیان داشتند که نظام جمهوری اسلامی ایران، جایگاه ویژه‌ای را در رابطه حقوق افراد و حاکمیت در نظر گرفته است که از آن، با تعابیر مختلف یاد می‌شود و مطابق با ارزش‌ها و مصالح مدنظر دین مبین اسلام است.

داریوند (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «تأثیر انقلاب اسلامی در احیا و تضمین حقوق شهروندی با نگاه تطبیقی به قانون اساسی مشروطه» بیان نمود که با وجود اینکه در متمم قانون اساسی مشروطه، فصلی با عنوان حقوق ملت به رسمیت شناخته شده بود؛ اما به شکل جامع و مانعی به برخی از موضوعات از جمله حقوق شهروندی زنان نپرداخته بود. در نهایت، به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی مردم ایران و استقرار حکومت جمهوری اسلامی و تعیین قانون اساسی، فصل سوم این قانون با عنوان «حقوق ملت» به تبیین حقوق شهروندی مردم ایران اختصاص یافت.

بررسی پیشینه حاکی از آن است که هر چند آثاری به صورت مستقل به مباحث حقوق شهروندی و امنیت اجتماعی پرداخته‌اند اما موضوع شناسایی ظرفیت‌های فقه و حقوق ایران در تضمین حقوق شهروندی، مغفول مانده و در این خصوص، مطالعه منسجمی انجام نشده است؛ بنابراین، ضرورت دارد که در این حوزه، مطالعه‌ای جدی انجام شود و پژوهش پیش رو، گامی در این مسیر بوده و به همین جهت نیز دارای وجه نوآوری است.

مبانی نظری

شهروندا^۱ به معنای کسی است که اهل یک شهر یا کشور بوده و از حقوق ویژه پیش‌بینی‌شده برای شهروندان آن نقطه جغرافیایی برخوردار است. یکی از دلایل تعریف شهروند، وضع حقوق شهروندی و حفظ آزادی‌های هر فرد ساکن در جامعه است؛ به نحوی که به آزادی‌های دیگران لطمه‌ای وارد نسازد؛ این امر، مستلزم وضع وظایف و تعهدات در کنار هر حقوقی، اعم از حقوق شهروندی است (روشن و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۱۳). در دیدگاه اسلامی نیز اغلب از واژه «رعیت»، به معنای مراقب و نگهداری و سرپرستی در راستای حمایت و حفظ شئون استفاده می‌شود. راغب درباره این واژه می‌نویسد: «واژه‌های رعی و رعا برای حفظ و سیاست جعل شده است»؛ اما در اصطلاح فقه اسلامی، راعی و رعیت، به تناسب همین معنای لغوی، دارای یک معنای اصطلاحی در عرصه

اجتماعی و سیاسی است؛ سیاست‌مدار، هادی، مراقب و نگهبان؛ بنابراین، نام‌بردن از «والی و حاکم» به «راعی» و از «عامه مردم» به «رعیت» از این روست که حاکم، مسئول هدایت و نگهبانی و صیانت از حقوق مردم است؛ بر این اساس، باید گفت که بهترین تعبیر معادل شهروندی در دیدگاه اسلام، واژه «رعیت» است (بجنوردی و مهریزی ثانی، ۱۳۹۲: ۴).

حقوق شهروندی^۱ به مجموعه‌ای از حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی شهروندان اطلاق می‌شود که امکان تملک داری‌های، التزام به قراردادهای، آزادی‌های حزبی، آزادی فکر و اندیشه، فعالیت‌های اقتصادی، حق انتخاب‌کردن و انتخاب‌شدن، بهره‌مندی از حداقل استاندارد رفاهی و اقتصادی و در نتیجه، حفظ و توسعه امنیت اجتماعی را فراهم می‌سازد (پورسعید و رفیعی‌نائینی، ۱۴۰۱: ۱۷). این مفهوم به‌طور ویژه، به برابری و عدالت توجه دارد و رابطه میان دولت‌ها و یکایک شهروندان را مشخص می‌کند. واژه حقوق در این ترکیب، معادل «حق‌ها» نیست؛ بلکه در این ساحت، حقوق، معنایی ویژه دارد که همان، تکالیف و حقوق متقابل دولت و مردم است (خوشدست‌کاخکی، ۱۳۹۶: ۲۸). حقوق شهروندی، بیش‌از هر چیز، قانون‌گذار را ملزم می‌کند تا قدرت حکومت را در مرزهای حقوق افراد متوقف گرداند و حرمت حقوق فردی و آزادی‌های عمومی را در راستای سعادت انسان‌ها تضمین کند.

امنیت^۲ در فرهنگ فارسی به‌معنای آزادی، آرامش، فقدان ترس و عدم هجوم دیگران آمده‌است (معین، ۱۳۶۳: ۳۵۲). امنیت دارای سطوح متعددی است؛ از قبیل امنیت جهانی، امنیت بین‌المللی، امنیت منطقه‌ای، امنیت ملی، امنیت عمومی، امنیت اجتماعی و امنیت فردی. علاوه بر این، امنیت دارای ابعاد مختلفی نیز است؛ از قبیل امنیت نظامی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی و زیست‌محیطی. همچنین، در سطح کلی‌تر، ابعاد امنیت به ذهنی و عینی تقسیم می‌شود. به عبارت دیگر، امنیت، براساس دارنده آن یا آنچه که به آن تعلق گرفته‌است، انواع مختلفی دارد (سبحانی فر، ۱۴۰۱: ۱۵). به‌عنوان نمونه،

---

1. Citizenship law
2. Security

اگر خاطر فرد، آسوده باشد «امنیت فردی» خوانده می‌شود و اگر خطری دارایی‌ها و اموال مادی را تهدید نکند، «امنیت اقتصادی»^۱ فراهم گردیده‌است. امنیت سیاسی، قضایی و جانی نیز از انواع دیگر امنیت هستند. یکی از مولفه‌های تأثیرگذار بر «امنیت ملی» امنیت اجتماعی است (داودی و ملکی، ۱۳۹۳: ۴)؛ یعنی چنانچه امنیت با آرامش عموم حاصل شود، «امنیت اجتماعی»^۲ تأمین شده‌است (داودی دهقانی و پیرانی، ۱۳۹۶: ۶۵). در دیدگاه اسلام، امنیت با برآورده شدن جمیع حقوق مردم، نسبت برقرار می‌کند و این همان تعریف عدالت واقعی در نظام اسلامی است؛ به این معنی که این نظام، نیروها را به هدر نمی‌دهد و هیچ عملی را ضایع نمی‌گرداند (آل عمران: ۱۹۵) و به حساب ذره ذره آن رسیدگی می‌کند (زلزال: ۷ و ۸) و این خود، دلیلی است بر وجود عدل در نظام اسلامی است (مطهری، ۱۳۷۴: ۸۴). از نظر موازین اسلامی و تعالیم دینی، اجرای عدالت حتی در اختصاص دادن چیزی، هدیه‌ای، دانه میوه‌ای و مانند آن به فرزند نیز مطرح است و بر آن تأکید شده‌است (حلی، ۱۳۷۷: ۱۶۲).

جلوه‌های حقوق شهروندی در اسلام

هرچند که پردازش تفصیلی به این بحث، نیازمند پژوهش جداگانه است؛ اما در اینجا، به‌طور اجمال، مبحث شهروندی و حقوق شهروندی در اندیشه اسلام مورد بررسی قرار می‌گیرد. شهروندی در اندیشه سیاسی اسلامی، براساس فطرت مشترک انسانی و کرامت ذاتی انسان‌ها بنا نهاده شده‌است. انسان‌ها فطرتاً از نوعی حقوق فطری و طبیعی به‌طور مساوی برخوردارند و حکومت اسلامی و کارگزاران نظام سیاسی مکلف‌اند که این حقوق را به رسمیت شناخته و محترم شمارند. از جمله این حقوق که از جانب خداوند به انسان‌ها داده شده‌است، کرامت ذاتی، آزادی بیان، حق داشتن ضروریات زندگی، حق شرکت در سرنوشت سیاسی و اجتماعی و مانند آن است (حسینی، ۱۳۹۹: ۵۵). بر مبنای فرمایش پیامبر اکرم (ص) و نیز تعالیم و فرامین حکومتی

1. Economic security
2. Societal security

امیرالمومنین علی(ع) به مالک اشتر، مبنای حکومت دین اسلام، مکتب حق و منطبق با فطرت انسان است؛ بنابراین، حفظ مصالح شهروندان نیز براساس چنان مبنایی صورت می‌گیرد و چون این مینا، جنبه تکوینی دارد، نتیجه این می‌شود که حکومت براساس فطرت پاک بشری و احقاق حقوق شهروندان شکل می‌گیرد و به پیش می‌رود (حسینی، ۱۳۹۹: ۵۵). در این راستا، باید به آیه ۹۲ سوره انبیا اشاره نمود که ناظر به «فطرت مشترک نوع انسان» بوده و در آن، نوع انسان به‌طور فطری، براساس فطرت مشترک «امت واحده» خطاب شده‌است (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۱۷۸).

یکی از جلوه‌های مهم تضمین حقوق شهروندی در دیدگاه اسلامی، توجه جدی به مبحث قضاوت، به‌ویژه عدالت شکلی برای دستیابی به عدالت ماهوی است و نظام حقوقی اسلام، هرگز از این ضرورت غافل نبوده و متناسب با شرایط زمانی و مکانی در زمینه اصول دادرسی عادلانه، قواعد و اصولی را وضع نموده‌است که با رجوع به منابع استنباط احکام، از جمله قرآن کریم و روایات و سیره عملی ائمه(ع) می‌توان آنها را استنباط نمود. اصول دادرسی عادلانه در اسلام، به‌طور خلاصه عبارتند از: «استقلال و بی‌طرفی مرجع قضایی»، «علنی بودن دادرسی»، «رعایت برابری اصحاب دعوا»، «تساوی در رفتار با طرفین»، «وجوب رعایت مساوات میان طرفین»، «اصل برائت»، «اصل کرامت انسانی و ممنوعیت هتک حرمت»، «ممنوعیت شکنجه»، «ممنوعیت بازداشت متهم»، «حق استفاده از وکیل مدافع و معاضدت قضایی»، «حق تجدیدنظرخواهی و استیناف» (زمان‌زاده بهبهانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۹).

در مباحث فقهی، دلایل متعددی بر پایه ادله اربعه (کتاب، سنت، اجماع و عقل)، به بحث امنیت اجتماعی، مشروعیت بخشیده و اصول کلی را شکل داده‌است که با تضمین حقوق شهروندی و در نتیجه، حفظ امنیت اجتماعی، ارتباطی مستقیم دارند (نوریان، ۱۴۰۰: ۱۰). براساس آیات قرآن کریم و روایات، اهداف اصلی شرع عبارتند از: حفظ دین، حفظ جان، حفظ عقل و حفظ نسل و نکته مهم این است که شارع، به‌هیچ‌عنوان، راضی به تعطیل شدن هیچ‌یک از این اهداف نخواهد شد (محقق داماد، ۱۳۹۸: ۵۲). در این راستا باید

گفت که یکی از اصلی‌ترین و اساسی‌ترین مقولات حکومت اسلامی، دفاع از حقوق مردم است. شاید در نگاه اول، این‌گونه تصور شود که در فرهنگ، معارف و فقه اسلامی، کتاب و باب مستقلی با عنوان «امنیت» و یا «حقوق شهروندی» تدوین نشده است اما به صورت‌های گوناگون، مباحث مربوط به ارتقای امنیت اجتماعی مطرح شده است؛ مانند «جهاد»، «امر به معروف و نهی از منکر»، «دفاع فردی، ملی و عمومی»، «برقراری قسط و عدل»، «قضاوت عادلانه»، «اجرای حدود الهی»، «برخورد با اشرار، محاربان، باغیان و مفسدان»، «برخورد با دزدان و فتنه‌گران»، «برخورد با جاسوسان»، «عدم اجازه نفوذ دشمن و سلطه بیگانگان»، «رفع فقر و محرومیت»، «برقراری روابط عادلانه بین‌المللی و عدم استفاده از زور در روابط دوجانبه و چندجانبه» (داودی دهقانی و پیرانی، ۱۳۹۶: ۹)؛ بنابراین، حقوق شهروندان در کشور ما علاوه بر اینکه محصول توافق حاکمیت و شهروندان است، دارای پشتوانه فقهی و شرعی ارزشمندی است؛ به عنوان نمونه، می‌توان از قواعد مترقی فقه مبین اسلام در این راستا نام برد؛ از جمله قاعده «قیح عقاب بلا بیان»، «درأ»، «اضطرار»، «اکراه»، «اقدام»، «لاضرر»، «تذیر»، «حفظ نظام»، «نفی ظلم»، «دفاع مشروع»، «نفی سبیل» و «امر به معروف و نهی از منکر» و «حدیث رفع» که همگی آنها در صدد حفظ کرامت انسان‌ها و توسعه عدالت در جامعه است.

جلوه‌های حقوق شهروندی در حقوق موضوعه جمهوری اسلامی ایران

در طراحی ساختارهای داخلی مربوط به حقوق شهروندی درون یک کشور، تنها نظمی مطلوب است که بتواند خصلت‌های منفی زندگی اجتماعی را خنثی و برطرف سازد و برای ایجاد نظم عادلانه، «قانون» بهترین شیوه ممکن است؛ بنابراین، قوانین - اعم از قانون اساسی و قوانین عادی - بهترین راه تضمین حقوق شهروندی و حمایت از آن در جامعه محسوب می‌شود (پیغمبری، ۱۳۹۹: ۱۳) و مجموعه این قوانین، حقوق موضوعه هر کشور را تشکیل می‌دهند. نکته حائز اهمیت این است که با وجود اینکه برخی از پژوهشگران معتقدند که در سیاست‌های تقنینی ایران، قوانین و مقررات شفاف و همه‌جانبه در خصوص تضمین حقوق شهروندی وجود ندارد اما باید اذعان نمود که مصادیق متعددی

از این حقوق را می‌توان در قوانین مختلف یافت که در اینجا به اختصار مورد اشاره قرار می‌گیرند:

۱. قانون اساسی

در جمهوری اسلامی ایران، قانون اساسی مبتنی بر قواعد و اصول حقوقی و مبانی دین مبین اسلام تنظیم و تصویب شده و سعی کرده‌است که از دو شیوه شرعی و قراردادی در شناسایی و تضمین حقوق شهروندی استفاده کند (پیغمبری، ۱۳۹۹: ۱۸). قانون یادشده، در فصل سوم با عنوان «حقوق ملت»، با به رسمیت شناختن حقوق و آزادی‌های فردی و برابری همه در مقابل قانون در بیش از ۲۳ اصل و در پنج دسته شامل حقوق سیاسی، حقوق مدنی - اجتماعی، حقوق اقتصادی، حقوق فرهنگی و حقوق قضایی تقسیم شده‌است. **حقوق سیاسی** شامل تأمین آزادی‌های سیاسی در حدود قانون (بند ۷ اصل سوم)، مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی (بند ۸ اصل سوم)، اداره کشور با اتکا به آرای مردم و شرکت در انتخابات (اصل ششم)، آزادی در تشکیل احزاب و انجمن‌های سیاسی و شرکت در آنها (اصل بیست و ششم)، تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها بدون سلاح (اصل بیست و هفتم) و مانند آن. **حقوق مدنی - اجتماعی** شامل داشتن محیط مناسب برای رشد فضایل اخلاقی (بند ۱ اصل سوم)، حق مشارکت در سرنوشت اجتماعی خود (بند ۸ اصل سوم)، رفع تبعیض‌های ناروا و داشتن امکانات عادلانه برای همه در تمامی زمینه‌های مادی و معنوی (بند ۹ اصل سوم)، حق تشکیل آسان خانواده (اصل دهم)، آزادی اقلیت‌های دینی در برخورداری و اجرای احوال شخصیه (اصل سیزدهم)، برخورداری از حمایت یکسان اجتماعی (اصول نوزدهم و بیستم)، تأمین حقوق اجتماعی زنان (اصل بیست و یکم)، برخورداری از تأمین اجتماعی و بیمه همگانی (اصل بیست و نهم) و مانند آن. **حقوق اقتصادی** شامل برخورداری از رفاه عمومی و اقتصاد اسلامی (بند ۱۱ اصل سوم)، برخورداری از برابری و حمایت اقتصادی (اصل بیستم)، برخورداری از شغل مناسب (اصل بیست و هشتم)، داشتن مسکن مناسب (اصل سی و یکم)، تأمین نیازهای اساسی (بند ۱ اصل چهل و سوم)، برخورداری از حق مالکیت مشروع (اصول چهل و ششم و چهل و هفتم)، پرداخت

مالیات بر مبنای قانون (اصل پنجاه و یکم) و مانند آن. حقوق قضایی شامل تأمین حقوق همه جانبه و داشتن امنیت قضایی عادلانه برای همه و تساوی عموم در برابر قانون (بند ۱۴ اصل سوم)، داشتن قوانین اسلامی در کلیه زمینه‌ها و امور زندگی (اصل چهارم)، مصون بودن حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض (اصل بیست و دوم)، ممنوعیت تفتیش عقاید (اصل بیست و سوم)، آزادی بیان (اصل بیست و چهارم)، ممنوعیت بازرسی نامه‌ها و فاش کردن مکالمات تلفنی و استراق سمع (اصل بیست و پنجم)، منع دستگیری غیرقانونی و بازداشت بیش از ۲۴ ساعت (اصل سی و دوم)، منع تبعید از محل سکونت (اصل سی و سوم)، حق دادخواهی در دادگاه صالح (اصل سی و چهارم)، حق داشتن وکیل (اصل سی و پنجم)، حکم به مجازات از طریق دادگاه صالح و به موجب قانون (اصل سی و ششم)، برخورداری از اصل برائت (اصل سی و هفتم)، ممنوعیت اخذ اقرار با توسل به شکنجه (اصل سی و هشتم)، عدم سلب تابعیت توسط دولت (اصل چهل و یکم) و مانند آن اشاره کرد. حقوق فرهنگی نیز شامل حق برخورداری از تربیت بدنی و آموزش و پرورش رایگان تا تحصیلات عالی (بند ۳ اصول سوم و اصل سی ام)، مشارکت در تعیین سرنوشت فرهنگی خویش (بند ۸ اصل سوم)، آزادی در تبلیغ سایر ادیان و مذاهب اسلامی (اصل دوازدهم)، آزادی زبان و خط محلی (اصل پانزدهم)، برخورداری مساوی از حقوق فرهنگی (اصل بیستم)، آزادی نشریات و مطبوعات (اصل بیست و چهارم) و مانند آن.

۲. قانون آیین دادرسی کیفری

این قانون، رویکرد تقنینی ایران را در حمایت بیشتر از حقوق شهروندان و تسریع در فرایند دادرسی کیفری نشان می‌دهد (خالقی، ۱۳۹۶: ۴۵). حقوق شهروندی که در این قانون به رسمیت شناخته شده است، عبارتند از: حق علنی بودن دادرسی (م ۳۵۲)؛ حق دسترسی به اطلاعات پرونده (م ۳۵۱)؛ ترافیعی بودن رسیدگی در دادگاه (م ۳۵۹)؛ قبول همه وقت شکایات شهروندان (م ۳۷)؛ رسیدگی فوری در صورت تحت نظر قرار گرفتن متهم (م ۴۹)؛ توجه ویژه به حقوق زنان و اطفال (م ۴۲)؛ دسترسی طرفین پرونده به وکیل (م ۳۴۶)؛ سرعت در انجام وظیفه قضایی (م ۵).

۳. قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی

یکی از منابع مهم قانونی حقوق شهروندی در ایران، بخشنامه صادرشده از قوه قضائیه است که عیناً تبدیل به قانون شد. قانون یادشده مصوب ۱۳۸۳ است که برای بحث آزادی‌های عمومی (شامل آزادی عملکرد فردی، اندیشه، گردهمایی و آزادی‌های اقتصادی و اجتماعی) اهمیت ویژه‌ای قائل شده است (آقامیری و پروین، ۱۴۰۱: ۱۴). مهم‌ترین حقوقی که در این قانون به رسمیت شناخته شده است عبارتند از: «ممنوعیت سوءاستفاده از قدرت»، «انجام قانونی دستگیری و بازداشت»، «ممنوعیت ایذاء، تحقیر و استخفاف افراد»، «انجام بازرسی و معاینات محلی در حدود مقررات»، «انجام بازجویی‌ها و تحقیقات مبتنی بر اصول علمی و قانونی»، «ممنوعیت از دخل و تصرف ناروا در اموال و اشیای توقیفی».

روش‌شناسی

در این پژوهش، محققان با بررسی پیشینه و ادبیات موجود در حوزه پژوهش، به واکاوی اسناد و منابع مرتبط پرداختند؛ بنابراین، گردآوری داده‌ها از طریق خوانش عمیق منابع اصلی و فرعی دردسترس فقهی، دینی و حقوقی، قوانین موضوعه، کتاب‌ها، رساله‌ها، پایان‌نامه‌ها و جدیدترین مقالات علمی - پژوهشی مرتبط انجام شده است. اندازه نمونه در این بخش تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت؛ به این معنی که در منابع اطلاعاتی، جستجوی مطلب تا جایی ادامه یافت که دیگر مقاله، کتاب و یا پایان‌نامه جدیدی یافت نشد. مبنای تحلیل و تفسیر مطالب نیز پیروی از روش فقها، حقوق‌دانان و مفسرین در این زمینه است. برای بررسی روایی داده‌های ورودی، از شاخص «انتقال‌پذیری» به صورت نمونه‌گیری بر مبنای اعتبار (قضاوتی) استفاده شد. بر این اساس، در پژوهش حاضر، خبرگان صاحب‌شونده که تعداد پنج نفر از اعضای هیئت علمی گروه حقوق دانشگاه علامه طباطبائی بودند، به صورت هدفمند و براساس توصیه متخصصان انتخاب شدند. برای بررسی روایی تحلیل‌های پژوهش، از طریق بازخورد یافته‌ها به صاحب‌شونده و «روایی تفسیری» از طریق استفاده از توصیف‌گرهای با حداقل مداخله استفاده شد؛ به این صورت که بازخورد صاحب‌ها

به مصاحبه‌شونده ارائه و نظرات اصلاحی آنها اعمال و از نقل‌قول مصاحبه‌شوندگان در تفسیرها استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های توصیفی

در جدول زیر، به مهم‌ترین اسناد، منابع و متون علمی موجود در ادبیات پژوهش اشاره شده‌است.

ردیف	نوع منبع	عنوان	پژوهشگر	سال
۱	کتاب	قرآن کریم، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه		
۲	کتاب	بحارالانوار، جواهرالکلام، مصباح الاصول، وسایل الشیعه، دررالکلم، صحیفه نور، المختصر النافع المنجم فی اللغة، تفسیر المیزان، قواعد فقه (جلد ۴، محقق داماد)، میزان‌الحکمه، القواعد و الفوائد، فقه المصالح و المفاسد، لسان العرب		
۳	قوانین و مقررات	قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قانون آئین دادرسی کیفری، قانون مجازات اسلامی، قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حقوق شهروندی، منشور حقوق شهروندی ریاست جمهوری ایران		
۴	رساله	تحلیل فقهی و حقوقی تضمین حقوق فرهنگی و آموزشی در قانون اساسی ج.ا.ایران	اردلان	۱۳۹۹
۵	رساله	تضمین موثر حقوق سیاسی شهروندان در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران	پیغمبری	۱۳۹۹
۶	رساله	بررسی تطبیقی حقوق شهروندی در نهج البلاغه و انجیل	غلامی	۱۴۰۰
۷	رساله	شهروندی از منظر فقه اسلامی	حسینی	۱۳۹۹
۸	رساله	اعتبار و قلمرو قاعده عدالت در فقه از منظر کتاب و سنت	صادق زاده	۱۳۹۱
۹	رساله	مبانی دینی و وضعیت شهروندی در جمهوری اسلامی ایران	عیسی نیا	۱۳۹۲
۱۰	مقاله	تأثیر و نقش حقوق اساسی در تضمین حقوق شهروندی	حیدری	۱۴۰۲
۱۱	مقاله	تجلی حاکمیت قانون؛ ابزار تضمین حقوق بشر در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران	بحیرایی و همکاران	۱۴۰۲
۱۲	مقاله	تضمین حقوق شهروندی در پرتو رعایت اصل کیفری بودن قوانین کیفری	مقبل و همکاران	۱۴۰۲
۱۳	مقاله	قانونمندسازی افشاگری فساد در پرتو سیاست جنایی مشارکتی	رستمی و بهره‌مند	۱۴۰۲
۱۴	مقاله	تضمین حقوق شهروندی در پرتو شوراها و اسلامی با نگاهی به اسناد حقوق بشر	آقامیری و پروین	۱۴۰۱
۱۵	مقاله	بررسی آثار نگاه مشفقانه دین به مجرمین در پیشگیری از تکرار جرم	نیک ملکی	۱۴۰۱

ردیف	نوع منبع	عنوان	پژوهشگر	سال
۱۶	مقاله	تحلیل و نسبت‌سنجی حقوقی تضمین حقوق شهروندی با فیلترینگ	محسنی و همکاران	۱۴۰۰
۱۷	مقاله	بایسته‌های توان‌افزایی جامعه‌مدنی در تقویت سیاست جنایی مشارکتی ایران	علی‌عرب و همکاران	۱۴۰۰
۱۸	مقاله	مبانی و جلوه‌های قرآنی سیاست جنایی مشارکتی	وحیدی	۱۴۰۰
۱۹	مقاله	حقوق کیفری تضمین‌گر در دولت حداقلی؛ چالش‌ها و راهبردها	جمشیدی و بزرگی	۱۴۰۰
۲۰	مقاله	سیاست جنایی مشارکتی در احیای حقوق عامه؛ بهره‌برداری‌از سازمان مردم‌نهاد	الهه مرندی	۱۴۰۰
۲۱	مقاله	تحلیلی بر نهاده شدن مفهوم حقوق شهروندی در انقلاب مشروطه و تضمین موثر آن در انقلاب اسلامی	فتحی و سعادت‌راد	۱۴۰۰
۲۲	مقاله	ضمانت اجراهای کیفری حقوق شهروندی در نظام اداری جمهوری اسلامی ایران	جهانگیری، کوهشاهی	۱۳۹۹
۲۳	مقاله	جایگاه تقنینی سیاست جنایی مشارکتی در حقوق کیفری نوین ایران	رضوانی و طالع	۱۳۹۹
۲۴	مقاله	حق شهروندان بر امنیت؛ نظریه‌ای متفاوت در باب امنیت براساس شریعت	محسن اسماعیلی	۱۳۹۸
۲۵	مقاله	نقش دیوان عدالت اداری در تحقق و تضمین حقوق شهروندی	یزدانی و توسلی	۱۳۹۷
۲۶	مقاله	تحلیل حقوقی نسبت‌سنجی حق دسترسی عموم به اطلاعات با تحقق حقوق شهروندی با تأکید بر نظام حقوقی ایران	محسنی و همکاران	۱۳۹۷
۲۷	مقاله	واکاوی جایگاه اصول دادرسی عادلانه در فقه امامیه	زمان زاده و همکاران	۱۳۹۷
۲۸	مقاله	امنیت و نظم عمومی در اسلام با تأکید بر سیاست‌های کیفری فقه اسلامی	اسماعیلی و حمزه‌پور	۱۳۹۷
۲۹	مقاله	تأثیر انقلاب اسلامی در تضمین حقوق شهروندی در تطبیق با قانون اساسی مشروطه	داریوند	۱۳۹۶
۳۰	مقاله	امنیت اجتماعی از منظر فقه اسلامی و حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران	داودی و پیرانی	۱۳۹۶
۳۱	مقاله	تضمینات حقوقی امنیت اجتماعی شهروندان در نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران	آصفی و حبیب‌نژاد	۱۳۹۶
۳۲	مقاله	ساخت قاعده فقهی کرامت	وزیری و عابدی	۱۳۹۵

یافته‌های تحلیلی

الف. ظرفیت‌های فقه اسلام

مهم‌ترین ظرفیت‌های فقه اسلام در تضمین حقوق شهروندی با تأکید بر امنیت اجتماعی، به‌طور جداگانه مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

۱. کرامت‌مداری

از نظر دین مبین اسلام، انسان جانشین و خلیفه خدا در زمین است.^۱ ذات اقدس الهی، انسان را سزاوار تکریم دانسته و احترام به حقوق و آزادی‌های مشروع انسان‌ها، فارغ از تمایزات را در زمره تکالیف بر شمرده‌است. احترام به حقوق انسان‌ها، در هر قالبی که از آن نام برده‌شود، حقوق بشر، حقوق شهروندی یا انسانی، از ضروریات زندگی اجتماعی بشر در همه ادیان و مذاهب و نحله‌های فکری و عقیدتی محسوب می‌شود؛ بنابراین، کرامت انسانی در تبیین و ارائه احکام فقهی و قواعد حقوقی، تأثیر و نقش قابل‌توجه و غیرقابل‌انکاری دارد و براساس آن، می‌توان قاعده‌ای با عنوان «وجوب تکریم‌الانسان» در فقه و حقوق اسلامی تدوین کرد. چنانچه کرامت را بتوان به‌عنوان اصل اصیل، فراگیر، عام و حاکم بر سایر احکام فرض کرد، می‌توان از کرامت به‌عنوان قاعده «کل انسان کریم الا ما خرج بالدلیل؛ هر انسانی کریم است؛ مگر آنکه دلیلی مانع آن شود» تعبیر نمود که در بعد ایجابی برای تمام مکلفان در شرایط مختلف، قدرت جعل حکم و ایجاد تکلیف دارد. در بعد سلبی نیز این قدرت را دارد تا از احکام مخالف کرامت، سلب اعتبار و برای مکلف، رفع تکلیف کند. برای توجیه کرامت‌مندی انسان، همین نکته کافی است که به ظرفیت‌های سرشت و ذات انسان نظیر اختیار و خودانگیختگی، آگاهی، وجود نفخه الهی و برخورداری از قدرت تفکر و تعقل توجه ویژه شود و به‌همین دلیل، حقوق شهروندی و بشری باید جزء جدانشدنی وجود انسان تلقی شده و ضمن تکریم شخصیت تمامی انسان‌ها، از هرگونه اقدامی که ناقض یا ایجادکننده تبعیض در این عرصه باشد، اجتناب شود (میرزایی، ۱۳۹۷: ۲۲۲).

۱. «و اذ قال ربک للملائکه انی جاعل فی الارض خلیفه...» (بقره: ۳۱).

۲. عدالت محوری

عدل در اصطلاح به معنای حد متوسط میان افراط و تفریط و نیز قراردادن هر چیزی در محل مناسب آن است (معین، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۲۸۲)؛ چنانکه امام علی (ع) نیز می‌فرماید: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا» (نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق: ۵۵۳). همچنین، عدل را می‌توان به معنای نفی تبعیض، رعایت استحقاق‌ها، رعایت ظرفیت‌ها و رعایت لیاقت‌ها دانست. استاد مطهری به چهار معنا، مستفاد از واژه عدالت اشاره می‌کند که به شرح زیر است:

موزون بودن: منظور از «موزون بودن»، رعایت تناسب میان اجزا یا مجموعه هدفمند است. این تناسب و توازن در بین اجزا و ابعاد، موجب تعادل و پایداری مجموعه می‌شود. رعایت این تناسب همان عدالت است. نقطه مقابل این معنی بی‌تناسبی است و نه ظلم. رفع تبعیض (مساوات): غرض این است که مساوات در استحقاق‌ها رعایت گردد و تبعیض، تفاوت قائل شدن بین استحقاق‌های همانند و مساوی است. به عبارت دیگر، رعایت مساوات در شرایط مساوی و یکسان است. رعایت حقوق: منظور «عادلان» بودن قوانین است و «ظلم» نادیده گرفتن حقوق و تجاوز به «حق» دیگران است. رعایت حقوق و اولویت‌ها، همان عدالت است. کودکی که از مادر متولد می‌شود، نسبت به شیر مادر، حق و اولویت دارد و یا محصول کار و تلاش هرکس متعلق به خود او است. رعایت استحقاق‌ها: این تعریف به «عدالت تکوینی» مربوط است. در نظام هستی، موجودات از نظر قابلیت‌ها و امکان فیض‌گیری از مبدأ هستی، هر موجودی قابلیت و استحقاق ویژه خود را دارد. در این معنا، ظلم یعنی منع فیض از مبدأ هستی (صادق‌زاده طباطبایی، ۱۳۹۱: ۲۳).

همچنین، عدالت نقش زیربنایی امنیت اجتماعی را بازی می‌کند؛ اگر در جامعه‌ای عدالت کامل برقرار باشد کسی به حقوق دیگران تجاوز نمی‌کند و در عین حال، خواهان چیزی بیشتر از حق خود نخواهد بود؛ در نتیجه، انگیزه‌ای برای تجاوز به حقوق دیگران وجود نخواهد داشت. توجه به ویژگی‌ها و کاربردهای عدالت در نظام حقوقی اجتماع، در حقیقت، نشان‌دهنده ارتباط میان

«عدالت» و حفظ «کرامت انسان» و تضمین حقوق شهروندی با تأکید بر حفظ امنیت اجتماعی است.

ازسوی دیگر، یکی از راه‌های ایجاد امنیت روانی و حتی فیزیکی در اسلام، مقوله عدالت است. عدالت در اسلام تنها عامل انسجام شهروندان است؛ چراکه حفظ امانت و رعایت عدل در حقوق شهروندان مایه تأمین آرامش روحی و روانی جامعه خواهد بود. ازسوی دیگر، با امعان نظر به اینکه دو عنصر کرامت و عدالت، مکمل و در تعامل باهم هستند، باید اذعان نمود که اگر در سیاست‌های تقنینی، قضایی و اجرایی، به گفتمان‌سازی این دو مفهوم بنیادین، توجه ویژه‌ای مبذول شود، قابلیت تبدیل شدن به رهنمودی منسجم و موثر برای تضمین حقوق شهروندی را خواهد داشت. برای اثبات این قضیه و فهم بهتر، می‌توان به آیه ۲۵ سوره مبارکه حدید^۱ و آیه نورانی ۱۰۷ سوره انبیاء^۲ اشاره کرد. با تعمیق در آیات مذکور، می‌بینیم که هدف از ارسال رُسُل و انزال کُتُب، برقراری عدالت و ترویج رحمت و کرامت است. به عبارت بهتر، مقصود شارع مقدس از هدایت انسان به وسیله تشریح و نزول احکام، برقراری و تعمیم «عدالت رحمانی و کرامت‌مدار» است (میرزایی، ۱۳۹۷: ۵۵). به عنوان نمونه، در سیره معصومین (ع) آمده است که وقتی با جوانی مواجه می‌شوند که مرتکب فعل خلاف اخلاق شده است، ضمن تنبیه مختصر، بی‌درنگ او را از بیت‌المال مستغنی ساخته و زمینه گناه و جرم را مسدود می‌کنند؛ بنابراین، کاربست و توسعه گفتمان عدالت و کرامت و ترکیب آن دو با عنوان «عدالت کریمانه» و یا «کرامت عادلانه» در بسیاری از زمینه‌ها و موضوعات مبتلابه نظام حقوقی ایران می‌تواند ظرفیتی جامع و منسجم برای تضمین حقوق شهروندی با در نظر داشتن امنیت اجتماعی باشد. به عبارت بهتر، به دلیل رابطه تقویمی و تکمیلی موجود بین این دو مفهوم با یکدیگر و از این جهت که این عبارت با عدالت و ویژگی‌های ذاتی آن - از جمله تعادل‌افزایی و کرامت - و ویژگی‌های ذاتی آن - از جمله ملاحظت،

۱. لقد أرسلنا بالبینات و أنزلنا معهم الكتاب و المیزان ليقوم بالقسط (حدید: ۲۵).

۲. وما أرسلناك إلا رحمةً للعالمین (انبیاء: ۱۰۷).

حق، تکلیف و مانند آن - ملازم است، قابلیت ایجاد بهترین رابطه میان امنیت اجتماعی و حقوق شهروندی را داراست.

۳. توجه جدی به امنیت روانی جامعه

امنیت از نگاه مبانی فقه و حقوق اسلامی، مقوله‌ای تک‌وجهی است. امنیت در حقیقت، تصور ذهنی و اطمینان خاطر درونی انسان از فقدان یا کاهش تهدید نسبت به دارایی‌ها و ارزش‌های مورد احترام اوست و این ارزش‌ها فقط شامل امور مادی نمی‌شود؛ چراکه اصول اخلاقی و مبانی فرهنگی، اگر ارزشمندتر از مال و جان آدمی نباشند، کم‌ارزش‌تر هم نیستند. به‌همین دلیل است که امنیت اخلاقی و فرهنگی نیز در کنار امنیت مالی و جانی و آزادی‌های سیاسی و اجتماعی، از جمله حقوق اساسی انسان است که باید توسط حاکمیت‌ها تأمین گردیده و محترم شناخته‌شوند (اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۱۲). همین اصالت جنبه روانی امنیت در فرهنگ دینی موجب شده است که تأمین امنیت مزبور و مقابله با اخلال در آن، از اولویت اصلی برخوردار شود. اسلام برخورداری از نظام اعتقادی و فکری، آن هم براساس تفکر و یقین را شرط نخست ورود در گروه مسلمانان دانسته و شک و تردید را نوعی بیماری می‌داند. امام علی (ع) در این زمینه می‌فرماید: «اهلک شیء الشک و الارتیاب؛ بیماری‌ای که از هر چیز دیگر نابود کننده‌تر است» (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۹۲: ۱۶۲). از این‌رو، ایجاد شک و تردید در نظام فرهنگی و یا تحریف و بدعت در آن، در شمار گناهان کبیره محسوب شده و امری نابخشودنی است و باید از افرادی که به چنین رفتارهایی مبادرت می‌کنند، گریخت. طبق توصیه‌های اسلامی، اعمال و عبادت‌های این قبیل افراد مقبول نیست و راهی برای توبه ندارند؛ مگر آنکه به‌طور کامل و دقیق، تمام آثار انحراف فکری که در نتیجه عمل آنها ایجاد شده است را محو و جبران کنند و این امر اغلب، ناشدنی است؛ به‌همین جهت است که قرآن کریم، فتنه را بزرگ‌تر از قتل می‌داند^۱.

۱. یَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفِّرَ بِهِ وَالْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَإِخْرَاجَ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يَقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فِيمَتِ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (بقره: ۲۱۷).

۴. سیاست‌های کیفری در فقه

اسلام به‌عنوان یک نظام حقوقی جامع که مدعی پاسخ‌گویی به نیازهای فردی و اجتماعی بشر در همه زمان‌ها و مکان‌هاست، فارغ از مسئله حقوق شهروندی و سیاست‌های مرتبط با آن نیست؛ چراکه تحقق و تضمین حقوق شهروندی در چارچوب سیاست‌ها و قواعد مشخص، از مسئولیت‌های ذاتی حکومت دینی است و ضمانت اجرای تحقق آن نیز برخورداری از سیاست‌های بازدارنده کیفری در فقه است. در حال حاضر که به فضل الهی حکومت دینی برپا و فقیه جامع‌الشرایط از بسط ید برخوردار است، اجرای احکام و حدود شرعی، مبتنی بر سیاست‌های کیفری فقه اسلامی، در پی تضمین حقوق شهروندی و دستیابی به امنیت اجتماعی است (اسماعیلی و حمزه‌پور، ۱۳۹۷: ۴). به عبارت بهتر، لزوم شدت عمل در برابر آرامش‌ستیزی و برهم‌زدن امنیت، یکی از اصول مهم در اسلام است. تاجایی که تقدم حقوق مردم بر حقوق الهی به‌عنوان یک قاعده مسلم فقهی مورد پذیرش و عمل است. حکم سخت‌ترین حالت برخورد با غاصب، نشانه اهتمام شارع مقدس به حفظ حقوق شهروندان، حتی در بعد مالی است. احکام فقهی در ابواب مختلفی نظیر امر به معروف و نهی از منکر، قضا، ضمان، غصب، لقطه، حدود، قصاص، دیات، همگی در همین راستا قابل تحلیل و نتیجه‌گیری هستند (اسماعیلی و حمزه‌پور، ۱۳۹۷: ۴).

۵. دستوره‌های اخلاقی و احکام فقهی غیر الزامی

در بررسی ظرفیت‌های مترقی دین مبین اسلام نباید فقط به دستورات الزام‌آور و سخت توجه کرد بلکه مباحث مستحبات و مکروهات که در پالایش ذهن و ایجاد آرامش روحی برای جامعه اسلامی کمک می‌کند، از ویژگی‌ها و ظرفیت‌های منحصر به فرد و تحسین‌برانگیز این مکتب الهی است و به‌ویژه، در حوزه اعتقاد و اندیشه نمی‌توان به دستورها و اقدامات فیزیکی و بیرونی اتکا کرد. در این‌گونه موارد، نقش آموزه‌های اخلاقی برجسته‌تر و پیوستگی اخلاق و فقه و حقوق از دیدگاه اسلامی آشکارتر خواهد شد (اسماعیلی، ۱۳۹۸: ۱۲). برای تقریب ذهن، جامعه‌ای را در نظر بگیرید که دروغ، تهمت، سوءظن، غیبت، اهانت، استخفاف، اخافه، خصومت و قهر و هجران، سخن‌چینی، حسد، کبر

نسبت به دیگران و مواردی مانند آن را ناپسند می‌شمارند، برای مال و آبروی دیگران حرمتی مانند حرمت جان آنان قائل‌اند و برای هر تجاوز و ستمی، ولو به اندازه «مثقال ذره»، کیفر قطعی را انتظار می‌برند و ازسوی دیگر، حسن‌ظن به دیگران، احسان، ایثار و انفاق را الزامی می‌شمارند و در یک کلام، خود را با همه اعضای جامعه برادر می‌دانند (حجرات: ۱۰)؛^۱ بدیهی است که چنین جامعه‌ای در بالاترین سطح امنیت اجتماعی و تضمین حقوق شهروندی قرار خواهد داشت.

ب. ظرفیت‌های تضمین حقوق شهروندی در حقوق موضوعه ایران

شناسایی حقوق شهروندی در قوانین اساسی و قوانین عادی، مرحله‌ای مهم در نظام حقوقی هر کشوری محسوس می‌شود. در حقوق ایران نیز تمام حقوق یادشده مندرج در میثاق حقوق مدنی - سیاسی، موردشناسایی قرار گرفته‌است (پیغمبری، ۱۳۹۹: ۱۲). پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، امام خمینی (ره) طی پیامی به مجلس خبرگان، با تأکید بسیار بر صبغه اسلامی، لزوم تدوین متن قانونی اساسی را به رعایت خصوصیات هم‌چون حفظ حقوق و مصالح تمام اقشار ملت و حمایت از آنها، دوری از تبعیض‌های ناروا و پیش‌بینی تمام نیازهای شهروندان بر مبنای شریعت مقدس اسلامی مشروط کردند (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ج ۹: ۲۴) و بدین ترتیب، تحت تأثیر رهنمودهای ایشان، سه مولفه حق مدنی، حق سیاسی و حق اجتماعی به‌عنوان مهم‌ترین حقوق بنیادین شهروندان به ملت ایران اعطا شد. حقوق یادشده بر مبنای شاخص‌ها و تضمین‌های مهم که ریشه در شریعت مبین اسلام داشت، بنا شدند؛ که از جمله این اصول اصل مساوات (در قومیت و نژاد، در حقوق و اجرای قانون، جنسیت)، اصل امنیت (حیثیت، جان، مال، مسکن)، اصل آزادی (در اشتغال، تعلیم و تربیت، عقیده و بیان) است (فتحی و سعادت‌راد، ۱۴۰۰: ۱۲). علاوه بر موارد یادشده، شناسایی حقوق شهروندی و پیش‌بینی‌ها و تضمین‌های متعددی را در نظام حقوقی ایران و سازوکارها و نهادهای مجری آن می‌توان مشاهده نمود که به عقیده نگارندگان، مهم‌ترین آنها به شرح زیر است:

۱. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَانِكُمْ وَأَتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (حجرات: ۱۰).

۱. تلاش برای تحول در سیاست‌های تقنینی

به‌طور کلی، فرض بر آن است که قانون‌گذاری به‌ویژه در حوزه حقوق کیفری، از اصل قانونی‌بودن عبور نموده و به مرحله اصل کیفی‌بودن ختم شده است (مقبل و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۱). با وجود این، در ادبیات حقوقی ایران، مبحث حقوق شهروندی و راهکارهای تضمین آن، به‌صورت جامع، کامل و دقیق مورد کنکاش و واکاوی قرار نگرفته است و در نتیجه، نسبت آنها با یکدیگر نیز تعیین نشده است. بدیهی است که این پراکندگی و ناکامل‌بودن، موجب ابهامات و مشکلات بسیاری در سیاست‌های قضایی و در نتیجه، اجرایی کشور شده است (ابریشمی‌راد و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۱). قانون‌گذار ضمن بحث‌های پراکنده در خصوص حقوق شهروندی، تنها به حقوق اجتماعی موضوع ماده ۲۶ قانون مجازات اسلامی پرداخته است (رضائی‌تودشکی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱). از سوی دیگر، برخی از قوانین مربوط به حقوق شهروندی، به دلیل نامشخص‌بودن دستگاه‌های قانونی مسئول، در هنگام اجرا، با تفاسیر متفاوت و گوناگون مواجه است (نیازی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹). یکی از ضعف‌ها و نواقص مهم در نظام قانون‌گذاری کشور، نبود ساختار مناسب برای ارزیابی تأثیرات قانون است. با امعان‌نظر به این مطالب، می‌توان گفت که تنوع و پیچیدگی مسائل اجتماعی، قانون‌گذاری را به موضوعی چندوجهی و پیچیده تبدیل نموده است (حسینی‌فیروز و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸)؛ بنابراین، می‌طلبید که نظام قانون‌گذاری نیز دارای قابلیت انعطاف و تحول باشد؛ به‌طوری که اجرای قوانین، منطقی، شفاف، قابل اجرا و قادر به تأمین اهداف و تأثیرات مورد نظر باشد (پیربدایی، ۱۴۰۰: ۶۷). در این خصوص، در سال‌های اخیر، قانون‌گذاران ایران تلاش کردند تا از ابهامات قانونی بکاهند و نمونه بارز آن نیز اصلاح اساسی قانون آئین دادرسی کیفری و قانون مجازات اسلامی است؛ چراکه در قوانین پیش‌گفته، تلاش شد تا اصولی نظیر شفافیت قانونی، قابلیت پیش‌بینی قانون، قابلیت دسترسی قانون و عدم عدول از تفکیک قوا رعایت شود (مقبل و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۹). به‌عنوان نمونه، قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در حفظ حقوق شهروندی پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای داشته است. پیش‌بینی

سازوکارهای نظام نیمه‌آزادی، آزادی مشروط، چندمرحله‌ای شدن کیفر، مجازات‌های جایگزین حبس و مانند آن در این زمینه، از اقدامات بسیار حائز اهمیت قانون‌گذار ایران بود. علاوه‌براین، تصویب قانون کاهش مجازات‌های حبس تعزیری، قانون حمایت‌از افشاگران فساد، قانون بهبود محیط کسب‌وکار، قانون تسهیل در صدور مجوزهای کسب‌وکار، قانون شفافیت آرای نمایندگان مجلس، قانون دسترسی آزاد به اطلاعات، منشور حقوق شهروندی ریاست‌جمهوری، مصوبات شورای عالی فضای مجازی در بحث فیلترینگ موجه برای حفظ امنیت اخلاقی و فرهنگی و مانند آن در راستای کاهش کیفرگرایی و تلاش برای متناسب‌سازی پاسخ‌های کیفری با رفتارهای مجرمانه به‌منظور تضمین حقوق شهروندان و جلب مشارکت مردم در ایجاد امنیت، حائز اهمیت است.

۲. تلاش برای تحول در سیاست‌های قضایی

از مهم‌ترین مقاطعی که تضييع حقوق شهروندان در آن بسیار محتمل است، مراجع رسیدگی هستند؛ از این جهت که از یک‌سو، عام‌بودن مراجع قضایی و کثرت مراجعات عمومی به این نهادها ممکن است زمینه خدشه به حقوق شهروندان را فراهم سازد و از سوی دیگر، دشواری‌ها و پیچیدگی‌های مراحل دادرسی - اعم‌از کشف جرم، شناسایی مجرمین و تعقیب آنها - بستر بسیار خطرناکی برای ایراد صدمه شدید به حقوق شهروندی و آزادی‌های شهروندان خواهد بود. در این خصوص، بدیهی است که ساختارهایی نظیر اختصاصی‌سازی مراجع قضایی، توجیه معقول و مستدلی خواهدداشت؛ بنابراین، در قالب ایجاد الگوی جامع تعقیب - از ضابطین خاص گرفته تا مراجع تعقیب - تحقیق و دادرسی متناسب ایجاد و به‌موجب آموزش‌های اختصاصی مرتبط، عملکرد اختصاصی آنها تقویت می‌شود (جمشیدی و شیروبرزگی، ۱۴۰۰: ۲۲). در این زمینه، یکی از جدیدترین مقررات حوزه حقوق شهروندی، تدوین و تنقیح «سند امنیت قضایی» است که طی ۳۷ ماده در تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۶ توسط رئیس قوه قضاییه به تصویب رسیده و برای اجرا در سطح ملی و استناد محاکم ابلاغ شده است. در ارزیابی سند یادشده باید گفت که در وهله نخست، تدوین و ابلاغ

سند امنیت قضایی را باید به فال نیک گرفت؛ چراکه تدوین چنین مقرره‌ای در قوه قضاییه، از یک‌سو، نشان از عزم و اراده این قوه در راستای حفظ و حراست از حقوق شهروندی داشته و از سوی دیگر، تلاشی است ستودنی و قابل قبول از دستگاه قضا به منظور چابک‌سازی امور قضایی و تأکید سازمانی و سلسله‌مراتبی بر قضات به منظور احترام و تکریم بیشتر اشخاص و رعایت حقوق شهروندان (عبداللهی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۵). فارغ از امتیازها و ابتکارهای قابل تقدیر سند که می‌تواند در بلندمدت به ترویج و تثبیت گفتمان حقوق شهروندی در دستگاه قضایی و مراعات این حقوق از سوی کارگزاران آن منجر شود، ایرادها و انتقادهای چندی نیز قابل طرح است؛ از جمله مشخص نبودن ضمانت اجرای سند، تعیین تکلیف یا ایجاد وظیفه برای سایر قوا، ابهام در ماهیت سند، بازنویسی مجدد سایر قوانین، وجود ایرادهای نگارشی و محتوایی در متن.

۳. تضمین حقوق شهروندی در آرا و نظرات شورای نگهبان

یکی از نهادهای مهم و تأثیرگذار که می‌تواند نقش به‌سزایی را در ارتقا و گسترش حقوق شهروندی ایفا کند، شورای نگهبان است. این نهاد در آرا و نظریات خود، به‌ویژه در بررسی قوانین و مقررات، می‌تواند به بحث حقوق شهروندی توجه ویژه‌ای را مبذول نماید. در مجموع، می‌توان گفت که علاوه بر آرا و نظرات تفسیری این شورا، در امر بررسی قوانین و مقررات، توجه ویژه‌ای به حقوق عامه، به‌ویژه حقوق شهروندی را داشته است و این توجه در تأیید مصوبات در زمینه مسائل و حقوق زنان، تشکیل هیئت منصفه، تأیید قانون بازنشستگی جدید، تأیید لایحه جرم سیاسی و مانند آن نمود بیشتری پیدا کرده است (مقبل و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۶).

۴. تضمین حقوق شهروندی در شوراهای اسلامی شهر و روستا

یکی از سازوکارهای مهم و بدیع نظام جمهوری اسلامی ایران، شوراهای اسلامی شهر و روستا است که مبتنی بر حمایت از حقوق شهروندی تأسیس شده و مطابق اصل ششم قانون اساسی و مبتنی بر دستورات اکید قرآن کریم، از ارکان تصمیم‌گیری و اداره امور کشور محسوب می‌شوند. شوراهای می‌توانند با فراهم آوردن بستر مشارکت شهروندان در اداره امور، نقش بسیار مثبت و مهمی

را در احقاق حقوق شهروندی ایفا کنند (آقامیری و پروین، ۱۴۰۱: ۱۷). نظام شورایی و نظارت شوراها در اداره امور محلی، می‌تواند در حفظ و تقویت حقوق شهروندان در حوزه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی اثرگذار باشد؛ بنابراین، یکی از ظرفیت‌های مهم در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، برای تضمین حقوق شهروندی، وجود شوراهای اسلامی شهر و روستا است.

۵. تضمین حقوق شهروندی توسط دیوان عدالت اداری

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران به موجب اصل ۱۷۲ قانون اساسی، مرجعی با عنوان دیوان عدالت اداری به منظور رسیدگی به شکایات و تظلمات مردم ضد تصمیمات مأموران و اعمال خلاف قانون سازمان‌های اداری تشکیل شده است که بیشتر از رویکرد شهروندمحور برخوردار است تا دولت‌محور و در این راستا، نقاط قوت بسیار زیادی را داراست. بدیهی است که در صورت کارکرد صحیح این نهاد و با توجه به اصل حاکمیت قانون، مراجع اداری مکلف خواهند بود تا در چارچوب قوانین و مقررات تصمیم‌گیری کنند. در قوانین و مقررات مربوطه به دیوان، اجازه لغو تصمیمات خارج از قانون توسط ادارات مختلف داده شده است. به بیان بهتر، در ایران، دیوان عدالت اداری مرجع قضایی نظارت بر رعایت بایسته‌های مذکور توسط مراجع اداری است (یزدانی و توسلی‌نائینی، ۱۳۹۷: ۱۹). براین اساس، باید گفت که یکی از ظرفیت‌های مهم در زمینه تضمین حقوق شهروندی در حقوق موضوعه جمهوری اسلامی ایران نیز همین نهاد است.

۶. تلاش برای ایجاد، تسری و نهادسازی گفتمان تکالیف شهروندی در جامعه

مهم‌ترین بحث در حقوق شهروندی، آشنایی شهروندان با قوانین و مقررات است (حیدری، ۱۴۰۲: ۲). لازمه حفظ، ارتقا و توسعه قلمرو و بیشینه کردن دستاوردهای تضمین حقوق شهروندی و حفظ امنیت اجتماعی، نهادینه شدن گفتمان، فرهنگ‌سازی و پیاده‌سازی مبانی نظری حقوقی و فقهی این دو مفهوم، در تمامی سیاست‌های تقنینی، قضایی و اجرایی کشور است (احمدی جشفقانی، ۱۳۹۸: ۱۲). نکته مهم این است که حقوق شهروندی تابعی از رعایت قانون و انضباط اجتماعی است و هنگامی برقرار می‌شود که همه افراد جامعه به صورت متعهدانه به قوانین

اجتماعی پای‌بند بوده و فراتر از آن، ارزش‌های انسانی یکدیگر را ملاحظه و رعایت نمایند. براین اساس، به نظر می‌رسد که در کشور ما، نیاز جامعه در رعایت قوانین، باید به فرهنگ و هنجار عمومی تبدیل شود و این امر نیز جز با سازوکارهای مردمی، عمومی و دولتی در ابعاد آموزشی و فرهنگی امکان‌پذیر نیست (امین‌الرایا و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳). شهروندان باید با بسیاری از قوانین و مقررات در زمینه‌های گوناگون نظیر پرداخت مالیات، خدمت سربازی، نگه‌داشت اموال عمومی، رعایت بهداشت، چگونگی رویارویی با رخ‌داده‌ها و مانند آن آشنایی کامل داشته باشند که خوشبختانه در شرایط فعلی جامعه ایران، گفتمان تکالیف شهروندی در حال توسعه بوده و غالب نهادها و گروه‌های اجتماعی، به این موضوع - که زمینه تضمین حقوق شهروندی، انجام تکالیف شهروندی است - توجه می‌کنند (محمدزاده‌مهنه، ۱۴۰۲: ۵۳). البته مشارکت همگانی شهروندان در جامعه، افزون‌بر وجود بسترهای قانونی و بالقوه، نیازمند ایجاد تحول و بازاندیشی در زیرساخت‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است؛ به طوری که مشارکت فعالانه شهروندان در تصمیم‌گیری‌ها، نخست در میزان آگاهی و شناخت آنها از هویت شهروندی خویش متجلی شده و سپس در مداخله‌داشتن در اداره همه‌جانبه امور کشور و سیاست‌گذاری‌های کلان، عینیت می‌یابد (مقبل و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۷).

بحث و نتیجه‌گیری

از آنجاکه مصالح و منافع انسان در هستی موجود «این دنیایی»، غیر مقید و نامحدود است، بنابراین، وجود تعارض در ارزش‌های مورد احترامی همچون امنیت اجتماعی و حقوق شهروندی، امری اجتناب‌ناپذیر است. همین تعارض‌ها در محتوا، باعث ایجاد اختلافات عمده‌ای در صحنه اجرای تدابیر و سازوکارهای مرتبط با موضوعات «امنیت اجتماعی» و «حقوق شهروندی» می‌شود. از سوی دیگر، افزایش امنیت از طریق حفظ حقوق شهروندان، مستلزم وجود نقشه راه و سیاست‌ها است تا از به‌کارگیری روش‌های آزمون و خطا و اعمال سلیقه توسط سیاست‌گزاران و کارگزاران در جامعه جلوگیری شود.

کانون اصلی تزاخم و تعارض بین «امنیت اجتماعی» و «حقوق شهروندی»، ناشی از نگرش‌های مختلفی است که راجع به مصالح یادشده وجود دارد و دلیل

اصلی این افتراق خوانشی نیز تفاوت در مبانی هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه‌ای است که بر وجه مختلف موضوع در قرائت‌های مختلف حاکم است. مصادیق تزامم بین دو مفهوم یادشده، گاه ازسوی حاکمیت و کنش‌گران نظام عدالت کیفری (برای حفظ امنیت اجتماعی) و تعدادی نیز ازسوی افراد یا گروه‌های مختلف جامعه (به بهانه دفاع از حقوق شهروندی) صورت می‌گیرد. بااین‌وجود، امنیت اجتماعی نیازمند انضباط‌بخشی است تا از استبداد در امان بماند و در نقطه‌مقابل، حقوق شهروندی نیز نیازمند محدودیت است تا از هرج و مرج‌گرایی دور شده و درنهایت، باعث «اطمینان» شود. تضمین حقوق شهروندی را نباید فقط در مواقع بحرانی و اضطراری طلب نمود بلکه لازم است تا به روش عقلایی و اجماعی، روالی منسجم و قابل‌قبول در جامعه ایجاد کرد؛ در غیراین‌صورت، هنگام بروز بحران، گروه‌های مختلف، خواسته‌های خود را مطرح نموده و بر دامنه بحران می‌افزایند و درنتیجه، امنیت اجتماعی را تحدید می‌کنند؛ بنابراین، درمواقع صلح و آرامش و شرایط عادی نیز باید حقوق شهروندی را تضمین نمود تا از رهگذر حفظ و انسجام جامعه و هویت آن، امنیت اجتماعی ارتقا یابد و حاکمیت از فرصت توجه بیشتر به سایر مسائل جامعه برخوردار باشد. درواقع، صرف داشتن پشتوانه و حمایت‌های نظری و دینی، ممکن است در تضمین حقوق شهروندی چندان موثر نباشد؛ بنابراین، باید به‌دنبال نهادینه‌سازی و فرهنگ‌سازی این قواعد مترقی در تمامی ارکان و ساختارهای اداری، حقوقی و کیفری جامعه باشیم.

در جامعه اسلامی ایران، تضمین حقوق شهروندی با تأکید بر حفظ امنیت اجتماعی - که هدف اصلی این نوشتار را تشکیل می‌دهد - به بهره‌گیری و جاری‌ساختن اصول و قواعد فقهی و حقوقی در تدوین و اعمال سیاست‌گذاری‌های جنایی سه‌گانه (تقنینی، قضایی و اجرایی) وابسته است. بدیهی‌است که تمامی این سیاست‌ها، برای انتظام جامعه، کاربردهای حیاتی داشته و عوامل بسیار زیادی در تدوین، اجرا و نظارت بر آنها مؤثرند؛ اما تازمانی که این مباحث ارزشمند، به‌درستی پیاده‌سازی نشود و نظام حقوقی و کیفری را سامان نبخشد، عملاً بدون استفاده مانده و متروک خواهند شد.

براساس یافته‌های پژوهش حاضر، باید گفت که صیانت از حقوق شهروندی در بستر امنیت اجتماعی، نیازمند رویکردی همه‌جانبه و چندوجهی است و با اولویت‌دادن به تعامل و اخلاق در جامعه، گذار از اقدامات سرکوبگرانه، به نگرش‌های جامعه‌محور و ترویج مشارکت شهروندان، جوامع می‌توانند به‌طور موثر از حقوق شهروندی محافظت کنند. اجرای این امر، اعتماد را تقویت نموده، امنیت اجتماعی را افزایش می‌دهد و رفاه جامعه را به‌عنوان یک کل تضمین می‌کند. همچنین، اگر بتوان گفتمان قانون‌گرایی و تکالیف شهروندی را توسعه داد، کمک شایانی به یادگیری ارزش‌ها، هنجارها و عقاید جامعه می‌شود که در رفتار افراد و در نتیجه، فرهنگ کلی جامعه موثر خواهد بود در این وضعیت، امنیت اجتماعی توسعه می‌یابد و به‌خودی‌خود، حقوق شهروندی افراد نیز تضمین خواهد شد.

نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که یافته‌های تحقیق با پژوهش بحیرایی و همکاران (۱۴۰۲)، هم‌سو است؛ ازاین‌منظر که پژوهشگران یادشده به نقش حاکمیت قانون و ضمانت اجراهای آن در تضمین آزادی‌های اساسی تأکید نموده‌اند. همچنین، یافته‌های پژوهش حاضر، با تحقیق مقبل و همکاران (۱۴۰۲) نیز هم‌سو و مکمل است؛ چراکه پژوهشگران یادشده تأکید دارند که قانون‌گذاران و دولت‌ها در راستای رعایت مولفه‌های حکمرانی خوب و اهتمام به حقوق شهروندان، باید التزام عملی به اصل کیفی بودن قوانین داشته باشند؛ موضوعی که در پژوهش حاضر نیز جزو یافته‌ها و نکات مورد تأیید بود. علاوه‌بر این موارد، پژوهش حاضر با پژوهش داودی‌دهاقانی و پیرانی (۱۳۹۶) نیز هم‌سو است؛ چراکه در پژوهش آنها مشخص شده‌است که بحث امنیت اجتماعی هم در فقه اسلامی و هم در قانون اساسی ایران، قابل استنباط و تأثیرپذیر است و پژوهش حاضر نیز به‌نوعی همین موضوع را تبیین و تأیید نموده‌است.

پیشنهادها

براساس یافته‌های پژوهش حاضر و در راستای ایجاد شرایط بهتر برای تضمین حقوق شهروندی در جامعه و با توجه به مباحث مطرح‌شده در دو بخش فقه اسلامی و حقوق موضوعه ایران، موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

۱. در حقوق کیفری ایران، هیچ تفکیکی میان شرایط عادی و اضطراری وجود ندارد و معیار روشن و مشخصی نیز برای تبیین قلمرو اختیارات مقامات عمومی در شرایط یادشده به چشم نمی‌خورد؛ بنابراین، قانون‌گذار باید به‌منظور پرهیز از ایجاد انگاره امنیت‌گرایی و تناقض‌نمایی، در تصویب قوانین کیفری، رویکردی شفاف و روشن اتخاذ کند و یک بار برای همیشه، قانونی را متضمن حقوق و تکالیف شهروندی، تعیین شفاف و دقیق مسئولیت نهادهای مختلف حاکمیتی، ضمانت‌های اجرایی مناسب و تعیین نهاد ناظر بر اجرای قانون یادشده و ارزیابی و نظارت مداوم، تدوین کند.
۲. در راستای توسعه گفتمان قانون‌مداری و تکالیف شهروندی، کرامت انسانی و برقراری عدالت در جامعه، لازم است که از ابزارهای رسانه‌ای مناسب با در نظر گرفتن تمام جوانب و با پشتوانه فکری و تحقیقاتی، اقدامات موثری در کشور انجام شود. همچنین، اطلاع‌رسانی در رسانه‌های ملی (رادیو و تلویزیون) در خصوص موفقیت‌های نظام قضایی کشور می‌تواند سرمایه اجتماعی این نظام را افزایش دهد؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود که یک شبکه مستقل به این موضوع اختصاص یابد و با برنامه‌ها و مستندات آموزشی و تجربی در خصوص فعالیت‌های قوه قضائیه، نهادهای نظارتی و تمامی کنشگران نظام عدالت کیفری به‌ویژه ضابطان قضایی، به آموزش همگانی مردم و کمک به کاهش آسیب‌های اجتماعی، جرایم، تخلفات و نقض حقوق شهروندی و درنهایت، توسعه قانون‌گرایی و تکلیف‌مداری و در نتیجه، افزایش امنیت اجتماعی بپردازد.

تقدیر و تشکر

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از کلیه کسانی که در نگارش مقاله یاری‌گر بودند، به‌ویژه اعضای هیئت‌علمی دانشگاهی (گروه خبرگی) کمال قدردانی را به عمل آورند.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آقامیری، سید محمد؛ پروین، خیرالله. (۱۴۰۱). تضمین حقوق شهروندی در پرتو شوراهاى اسلامى با نگاهی به اسناد حقوق بشری. نشریه تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۵ (۱)، ۱۲۱ - ۱۰۷.
- <https://sanad.iau.ir/journal/alr/Article/692668>
- ابریشمی راد، محمدامین؛ اسدی اوجاق، نادر. (۱۴۰۱). مهم‌ترین علل قابل اجرا نبودن قوانین در نظام حقوقی ایران. فصلنامه دانش حقوق عمومی، ۱۱ (۱)، ۱۱۹ - ۱۴۴.
- https://mag.shora-rc.ir/article_245.html
- احمدی جشفقانی، حسین‌علی. (۱۳۹۸). عوامل قانون‌گریزی و دسته‌بندی سیاست‌های قانون‌گذاری براساس سیاست‌های ابلاغی. نشریه مطالعات مدیریت راهبردی، ۱۰ (۳)، ۱۵۳ - ۱۷۷.
- https://www.smsjournal.ir/article_100989
- اسماعیلی، محسن. (۱۳۹۸). حق شهروندان بر امنیت؛ تفاوت ماهیت و آثار آن (نظریه ای متفاوت در باب ماهیت امنیت براساس شریعت). فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، ۵ (۱)، ۵۸ - ۴۵.
- http://ssj.jrl.police.ir/article_94286.html
- اسماعیلی، محسن؛ حمزه پور، علی. (۱۳۹۷). امنیت و نظم عمومی در اسلام با تأکید بر سیاست‌های کیفری فقه اسلامی. فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا، ۳ (۳)، ۴۱ - ۶۲.
- http://ssj.jrl.police.ir/article_20351.html
- امین‌الرعیاء، یاسر؛ احمدی نژاد، مریم؛ متاجی، محسن. (۱۴۰۰). تحلیلی بر اصول، قواعد و رویه‌های بین‌المللی در قطع اینترنت در مواقع اضطراری و امنیتی. نشریه علمی آفاق امنیت، ۱۴ (۳)، ۱۲۵ - ۹۷.
- https://ps.ihu.ac.ir/article_206800
- بجنوردی، سید محمد؛ مهریزی ثانی، محمد. (۱۳۹۲). حقوق شهروندی از نگاه امام خمینی (ره). پژوهشنامه متین، ۱۵ (۴)، ۱۲۱ - ۱۳۸.
- https://matin.ri-khomeini.ac.ir/article_60884.html
- بحیرایی، خداداد؛ منوری، حسین؛ فقیه حبیبی، علی. (۱۴۰۲). تجلی حاکمیت قانون به‌عنوان ابزار تضمین حقوق بشر در اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۲ (۲)، ۲۸ - ۷.
- https://www.pfbaj.ir/article_179310.html
- بیداروند، مختار؛ پور قهرمانی، بابک؛ بیگی، جمال. (۱۴۰۰). فیلترینگ تلگرام از بایستگی امنیت ملی تا نقض آزادی بیان. فصلنامه علمی فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۴ (۴)، ۴۸ - ۲۸.
- <https://sanad.iau.ir/journal/jil/Article/692550>

- پورسعید، رامین؛ رفیعی نائینی، فرشید. (۱۴۰۱). جایگاه حقوق شهروندی در نظام مردم سالاری دینی براساس نظریه مقاصد الشریعه. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۶ (۲)، ۲۵ - ۴۸.

https://www.rahyaftjournal.ir/article_159223

- پیغمبری، سید محمد حسین. (۱۳۹۹). تضمین موثر حقوق سیاسی شهروندان در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران. [رساله مقطع دکتری تخصصی]، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده معارف اسلامی و حقوق

- جمشیدی، علیرضا؛ شیروود بزرگی، مجتبی. (۱۴۰۰). حقوق کیفری تضمین‌گر در دولت حداقلی؛ چالش‌ها و راهبردها. مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، ۹ (۴)، ۱۳۰ - ۱۱۳.

https://jclc.sdil.ac.ir/article_133147.html

- حسینی، محمدعلی. (۱۳۹۹). شهروندی از منظر فقه اسلامی. رساله مقطع دکتری تخصصی رشته فقه سیاسی، قم، جامعه المصطفی العالمیه، مجتمع آموزش عالی فقه

- حسینی فیروز، سید فخرالدین؛ شریف شاهی، محمد؛ نوروزی باغکمه، قدرت الله. (۱۴۰۰). تحلیلی بر اصول، چالش‌ها و راهکارهای ارتقای کیفیت قانونگذاری؛ با تأکید بر قانونگذاری تأمین اجتماعی. دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی، ۲۸ (۲)، ۲۹۱ - ۲۵۹.

https://lawecon.um.ac.ir/article_41778

- حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسن. (۱۳۷۷). المختصر النافع. تهران: الهام. حیدری، معصومه. (۱۴۰۲). تأثیر و نقش حقوق اساسی در تضمین حقوق شهروندی. فصلنامه تمدن حقوقی، ۶ (۱)، ۳۵۴ - ۳۳۹.

https://www.pzhfars.ir/article_176692.html

- خالقی، علی. (۱۳۹۶). «آیین دادرسی کیفری»، چاپ سی و پنجم، تهران: مؤسسه حقوقی شهر دانش.

- خودی، مرجان؛ براتلو، فاطمه؛ سبحانی، علیرضا؛ فرهنگی، علی اکبر. (۱۴۰۱). تأثیر وضعیت حقوق و مسئولیت‌های شهروندی بر امنیت اجتماعی در جامعه. پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی، ۱۵ (۳)، ۸۰ - ۵۷.

<https://doi.org/10.22034/osra.2022.202418.1225>

- داریوند، محمدصادق. (۱۳۹۶). تأثیر انقلاب اسلامی در احیاء و تضمین حقوق شهروندی با نگاه تطبیقی به قانون اساسی مشروطه. دو فصلنامه حقوق بشر و شهروندی، ۲ (۳)، ۱۸ - ۱.

https://hcr.isu.ac.ir/article_75878.html

- داودی دهقانی، ابراهیم؛ پیرانی، داود. (۱۳۹۶). امنیت اجتماعی از منظر فقه اسلامی و حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات امنیت اجتماعی، ۸ (۱)، ۹۱ - ۷۳.

http://sss.jrl.police.ir/article_12021

- دولتشاهی نژاد، فرج اله؛ گل خندان، سمیرا؛ رجبیه، محمدحسین. (۱۳۹۹). تبیین چالش‌های ناشی از تورم کیفری در نظام حقوقی ایران در پرتو حق بر دادرسی عادلانه. فصلنامه حقوق پزشکی، ویژه نامه حقوق بشر و حقوق شهروندی، ۱۲ (۴)، ۲۱ - ۳۴.

<https://ijmedicallaw.ir/article-1-1226-fa.html>

- رضائی تودشکی، حسین؛ مجیدی، محمود؛ باقی زاده، محمدجواد. (۱۴۰۲). جلوه‌های ظهور جرم انگاری امنیت مدار در جرایم علیه امنیت در حقوق کیفری ایران، نشریه پژوهش‌های اخلاقی، ۱۳ (۴)، ۱۳۷ - ۱۵۹.

<http://akhlagh.saminattech.ir/Article/42671>

- زمان‌زاده بهبهانی، مه‌ری؛ رهامی، محسن؛ ناجی زواره، مرتضی. (۱۳۹۷). واکاوی جایگاه اصول دادرسی عادلانه در فقه امامیه. دوفصلنامه علمی - پژوهشی حقوق اسلامی، ۱۹ (۲)، ۴۹۴ - ۴۶۷.

https://ilr.isu.ac.ir/article_2380.html

- سبحانی‌فر، علی. (۱۴۰۱). ارائه الگوی امنیت اجتماعی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر گفتمان امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی). نشریه علمی آفاق امنیت، ۱۵ (۱)، ۱۹۵ - ۱۷۳.

https://ps.ihu.ac.ir/article_207207

- صادق‌زاده طباطبایی، سید محمود. (۱۳۹۱). اعتبار و قلمرو قاعده عدالت در فقه از منظر کتاب و سنت. آرساله مقطع دکتری، قم، دانشگاه قرآن و حدیث.
- صادق‌منش، جعفر. (۱۳۹۶). «ضابطان قضایی (وظایف، اختیارات و مسئولیت‌ها) براساس قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲». تهران: مرکز آموزش قوه قضاییه.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۹). تفسیر المیزان، مترجم موسوی همدانی، جلد ۱ و ۵ و ۱۳، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

- عبداللهی، منوچهر؛ داودی گرمارودی، هما؛ سماواتی پیرو، امیر. (۱۴۰۱). مداخله مصلحت در جرم انگاری و حدود و ثغور آن. ماهنامه علمی جامعه شناسی سیاسی ایران، ۵ (۴)، ۴۰۸ - ۴۲۰.

https://jou.spsiran.ir/article_154457.html

- فتحی، یونس؛ سعادت‌ی راد، بهروز. (۱۴۰۰). تحلیلی بر نهادینه‌شدن مفهوم حقوق شهروندی در انقلاب مشروطه و تضمین موثر آن در انقلاب اسلامی، نشریه پژوهش‌های سیاست اسلامی، ۹ (۲)، ۳۵۶ - ۳۳۴.

https://ipr.isri.ac.ir/article_138719

- فروغی، فضل‌الله؛ صادقی، محمدهدای؛ اخوان کاظمی، بهرام و میرزایی، محمد. (۱۳۹۷). کرامت‌مداری، راهبرد تعادل بخش میان امنیت و آزادی، در گفتمان سیاست جنایی، نشریه آموزه‌های حقوق کیفری، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۵ (۱)، ۳۱ - ۶۲.

https://cld.razavi.ac.ir/article_177.html

- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۶۸.
- قانون آئین دادرسی کیفری جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲.
- قانون احترام به آزادی های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳.
- محقق داماد، مصطفی. (۱۳۹۸). قواعد فقه. ج ۴. تهران: مجد.
- محمدزاده مهنه، حمیدرضا. (۱۴۰۲). راهبردهای تضمین حقوق شهروندی در پرتو حفظ امنیت اجتماعی از منظر فقه و حقوق موضوعه. رساله مقطع دکتری حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بیرجند.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۹۲). میزان الحکمه، قم: سازمان چاپ و انتشارات دارالحدیث، چاپ سیزدهم.
- مقبل باعرض، فائز؛ نادری عوج بغزی، جواد؛ امتحانی، احمدرضا. (۱۴۰۲). تضمین حقوق شهروندی در پرتو رعایت اصل کیفی بودن قوانین کیفری، فصلنامه تمدن حقوقی، ۶ (۳)، ۲۱۲ - ۱۸۲
- https://www.pzhfars.ir/article_176686.html
- میرزایی، محمد. (۱۳۹۷). مناسبات امنیت و آزادی در گفتمان سیاست جنایی، رساله مقطع دکتری حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه شیراز.
- نوریان، مهدی؛ محمدی، حسین. (۱۴۰۰). امنیت روانی در قرآن کریم؛ از تأثیر اجتماعی تا تضمین مدنی - جزایی در فقه امامیه، فصلنامه مطالعات راهبردی فراجا، ۶ (۳)، ۱۵۳ - ۱۷۲
- http://ssj.jrl.police.ir/article_97997
- نیازی، محسن؛ رضوانی، زهره؛ صادقی آرائی، زهرا. (۱۴۰۱). ارائه الگوی تعاملی امنیت اجتماعی با استفاده از مدل سازی ساختاری. فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، ۱۳ (۴)، ۴۹ - ۲۵
- http://sss.jrl.police.ir/article_98069
- یزدانی، رسول؛ توسلی نائینی، منوچهر. (۱۳۹۷). نقش دیوان عدالت اداری در تحقق و تضمین حقوق شهروندی. فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، ۱۴ (۲)، ۷۸ - ۶۵
- <https://srb.sanad.iau.ir/ar/Article/799121>